

Л.Л. Залізняк

ОВРУЦЬКИЙ ВАРІАНТ ЕПІГРАВЕТУ СХІДНОЇ ЄВРОПИ

Стаття присвячена нещодавно окресленій групі своєрідних верхньопалеолітичних пам'яток Овруцького кряжа, що на півночі Житомирщини. Підсумовуються результати дослідження палеоліту Овруччини протягом XX та початку XXI ст.

К л ю ч о в і с л о в а: верхній палеоліт, епігравет, Овруцький кряж, крем'яний інвентар.

Епіграветська культурна традиція або технокомплекс представлений у середній та південній смузі Європи від Атлантичного узбережжя на заході до Середнього Дону на сході численними стоянками пізньої пори верхнього палеоліту, що датуються в межах 19—12 тис. р. т. Початкова назва явища відома з XIX ст. — мадленська культура, від печери Ла Мадлен у Франції.

Епіграветський крем'яний інвентар нагадує спрощену, здрібнілу та уніфіковану версію граветського крем'яного комплексу, що передував епігравету на зайнятих ним пізніше територіях прильодовикової Європи. Визначальними є характерні дрібні мікровістря та пластинки з притупленим крутою ретушшю краєм, що слугували вкладнями пазових наконечників металної зброї (мікрогравети). Нуклеуси невеликі, призматичні одно- та двоплощинні. Скребачки кінцеві на пластинах, часто вкорочених пропорцій, зрідка подвійні. Серед різців домінують бічні ретушні та кутові на пластинах. Цей стандартизований крем'яний набір, що незмінно супроводжується пазовими наконечниками металних списів з кістки, вражає масштабами поширення — середня і південна смуги Європи від Атлантики до Передкавказзя.

Більшість епіграветських стоянок Східної Європи сконцентрована на території України, хоча відомі вони в Молдові, на Середньому Доні, у Передкавказзі. До епіграветської традиції належить переважна більшість стоянок України, що датуються 19—12 тис. р. т. Серед них такі знані стоянки мисливців на мамонтів

Північної України, як Гінці, Мізин, Добраничівка, Межирічі, Кирилівська, Бармаки, а також стояки мисливців на бізонів Надчорномор'я: Велика Аккаржа, Антонівка II, Амвросіївка та багато інших.

Суттєвий прогрес в дослідженні епігравету України намітився після присвяченої цій тематиці конференції (Київ, 1999), матеріали якої видані в журналі «Археологія» № 2, 2000 р. Саме після цієї конференції для позначення пізніх пам'яток граветської традиції, які раніше називали мадленськими, затвердився термін епігравет (Залізняк 2000). Ключовими проблемами епігравету Європи є питання його генези, історичної долі, а також культурної диференціації та періодизації.

Історія епігравету України

Різними дослідниками запропоновано п'ять можливих версій генези епігравету Східної Європи: від оріньяка; від східного гравету або костенки-вілендорфської культури; від класичного гравету типу 9—7 шарів Молодови V; від оріньяка і східного гравету; комбінована (Залізняк 2008, с. 33). Прихильники оріньяцько-східнограветського варіанта генези вважають, що південні пам'ятки Надчорномор'я походять від оріньяка, а північні (Мізин, Гінці, Межирічі тощо) — від східного гравету.

Прибічники комбінованої версії походження епігравету Європи схильні бачити в ньому не стільки культурну традицію, як стадію розвитку техніки обробки кременю. Зокрема Д.Ю. Нужний вважав, що властива епігравету Європи стандартизація засобів виробництва

різних мисливських груп прильодовиків'я, очевидно, відбулася на різному культурному підґрунті внаслідок технічного прогресу. Останній призвів до випрацювання оптимального набору мисливського озброєння (Нужний 2000, с. 54) з наступним його поширенням по усій прильодовиковій Європі через міжобщинні зв'язки. Зазначимо, що прихильники різних версій походження епігравету визнають тією чи іншою мірою участь у його генезі носіїв, власне, граветських традицій. Адже епіграветський крем'яний інвентар має надто багато прямих паралелей у крем'яних комплексах свого хронологічного попередника на теренах прильодовикової Європи — класичного гравету.

Узгодити між собою різні версії генези епігравету могла б наступна версія його формування. Здається не випадковим, що поява та масове поширення епіграветських пам'яток у південній смузі Європи збігається з максимальним похолоданням 20—19 тис. р. т. Напередодні останнього на півночі України та прилеглих з північного сходу територіях були поширені різновиди гравету, а саме: класичний гравет (молодовська культура, Троянове 4, нижні шари Володимирівки); пам'ятки пушкарівського типу (Пушкарі I, Ключи); східний гравет (Авдєєво, Костенки, Гагаріно, Зарайськ). У цей же час на півдні України мешкали носії епіоріньяцьких традицій (Рашків 7, Анетівка I, Гордашівка, Сагайдак, Муралівка, Золотівка).

Із початком максимального похолодання 20 тис. р. т. збігається зникнення як граветських, так і епіоріньяцьких пам'яток, зате на півдні в Надчорномор'ї з'являються перші епіграветські стоянки. Найдавніші з них датуються 19 тис. р. т. (Велика Аккаржа, Анетівка II, Амвросіївка) і мають крем'яний інвентар, що містить вироби як граветських (мікрограветські вістря), так і епіоріньяцьких (мікроплатівки Дюфур, окремі нуклеуси Карене, багатофасеткові різці) типів. Схоже, внаслідок різкого похолодання носії граветських традицій відійшли на південь, де в процесі контактів з місцевим епіоріньяцьким населенням Надчорномор'я започаткували епігравет.

Подібні процеси відбувалися по всьому півдню Європи: на Балканському, Апеннінському, Піренейському півостровах — куди відходили від похолодання граветські мисливці прильодовиків'я. Синтез граветських традицій з місцевими епіоріньяцькими породив епігравет Європи. З кінцем максимального похолодання 19—18 тис. р. т. епіграветські мисливці

просунулися на північ і колонізували середню смугу Європи від Атлантичного узбережжя до Середнього Дону.

Період 19—12 тис. р. т. справедливо можна назвати добою мікрогравету в Європі, коли однотипні пам'ятки з мікрівістряма з притупленим краєм домінували на величезних просторах від Португалії та Франції на заході до України та Передкавказзя на сході.

На багаточисельних стоянках басейнів Дністра і Пруту простежений розвиток граветських традицій протягом 15 тис. р. (27—12 тис. р. т.). Ці пам'ятки виділені О.П. Чернишем в окрему молодовську культуру з пізньомолодовською фазою, що датується 19—12 тис. р. т. На нашу думку, пізньомолодовська культура, фаза чи стадія розвитку верхнього палеоліту Подністер'я О.П. Черниша зараз наповнюється новим змістом — епіграветської фази розвитку граветських традицій у Прикарпатті. Це підтверджують дослідження І.О. Борзіяком стоянки Косоуци в Молдові, матеріали якої демонструють формування місцевого епігравету на граветській основі близько 19 тис. р. т. та їхній подальший розвиток наприкінці палеоліту.

Яскравим, але нетривалим епізодом розвитку епіграветських традицій на Середньому Дніпрі та у Подесенні є феномен відомих поселень з ефектними житлами з кісток мамонтів — Гінці, Межирічі, Добраничівка, Мізин, Юдиново, Єлісеєвичі тощо. За численними радіо-карбонними датами час їхнього існування припадає на кінець пізньої фази верхнього палеоліту — 15, 14 тис. р. т., а припинилося тут життя, схоже, через рауніське потепління близько 13,5 тис. р. т. Однак епіграветська традиція продовжила свій розвиток у першій половині наступної, фінальної фази верхнього палеоліту. Наприкінці свого існування епігравет породив дві поступіграветські культури півдня України: осокорівську (13 тис. р. т.) та шан-кобинську (12—10 тис. р. т.). Першій властиві трапеції з крутою ретушшю по трьох краях (рис. 1, 15—18), а для другої — грубі сегменти (рис. 1, 12—14).

Найпізніші стоянки шан-кобинської культури в печерах Гірського Криму датуються раннім мезолітом. На півночі України, на відміну від півдня, епіграветська традиція уривається 12 тис. р. т., коли на зміну епіграветським мисливцям на мамонтів приходять з Балтії мисливці на північних оленів культур Лінгбі, Свідер, Красносілля з характерними наконечниками стріл на пластинах (рис. 1, 1—11).

Проблема культурної диференціації

Згадана уніфікація матеріальної культури епігравету Європи стосується перш за все крем'яного інвентарю. Інші елементи культури більш різноманітні. Зокрема, регіональна специфіка українського епігравету полягає в схематизації мистецтва, яскраві приклади якого маємо серед матеріалів Мізинської, Межирічівської, Кирилівської стоянок. Синхронний українському і близький до нього за крем'яним інвентарем епігравет Франції, більше відомий під назвою Мадлен, дав численні зразки не схематичного, а реалістичного мистецтва.

Уніфікація крем'яного інвентарю епіграветських пам'яток Європи дійсно значна, хоча й не абсолютна. Тому в його межах виділяють як певні локальні особливості, так і типологічні відмінності різних хронологічних фаз розвитку. Проте ці відмінності у багатьох випадках незначні, що суттєво ускладнює виділення серед епіграветських пам'яток окремих культурних груп і хронологічних періодів.

Разом з тим, спроби культурної диференціації епігравету України відомі. Наймасштабніша з них здійснена М.П. Оленковським (2008), який виділив в межах України півтора десятки окремих епіграветських культур. Але спробу дослідника диференціювати численні епіграветські пам'ятки країни важко назвати вдалою. Адже поки що жоден фахівець не користується його схемою, вважаючи її непереконливою. А, як відомо, практика — критерій істини.

Невдача М.П. Оленковського пояснюється хибними критеріями, що були застосовані для виділення окремих варіантів епігравету регіону. Єдине, що цементує стоянки в окремі культури в схемі дослідника, це їх розташування. Головними критеріями об'єднання пам'яток в єдину культуру, за М.П. Оленковським, є «відносно невелика відстань між стоянками» та «знання і досвід дослідника». Тому культури М.П. Оленковського, фактично, є локальними групами стоянок, про що недвозначно свідчить як їх картографування, так і відверто географічні назви більшості виділених дослідником культур: дністровська, прудо-серетська,

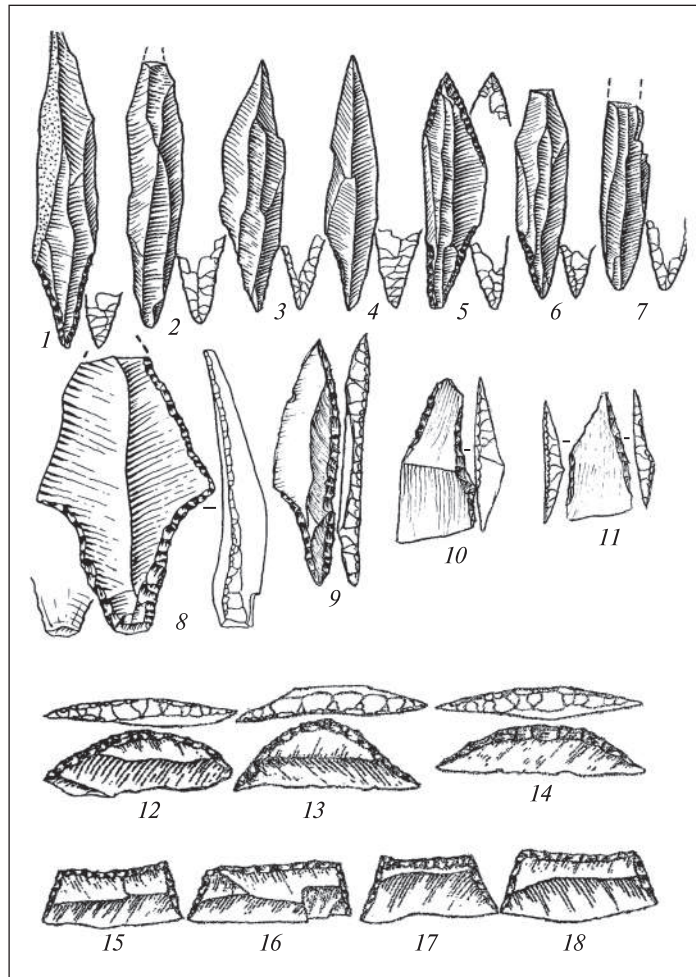

Рис. 1. Наконечники стріл фінальнопалеолітичних культур України: 1–7 — свідерська культура, (Нобель, Рівнинщина); 8 — культура Лінгбі (Прибір, Житомирщина); 9–11 — культура Красносілля (Норинськ, Овруччина); 12–14 — шан-кобинська культура (печера Шан-Коба, Крим); 15–18 — культура Осокорівка (Роголик, Донбас)

бистрицька, нижньодніпровська, приазовська, деснянська тощо.

Більш вдалою видається спроба диференціації епігравету півночі та заходу України Д.Ю. Нужним (2015). Вона здійснена з врахуванням напрацювань попередників (І.Г. Шовкопляс, О.П. Черниш, М.І. Гладких) на основі детального типолого-статистичного аналізу крем'яних комплексів пам'яток і передусім мікролітів. Дослідник розрізняв за типологією виробів наступні варіанти епігравету Північної України та прилеглих територій: дністровський, мізинський, межирічський, юдинівський, овруцький. Зазначені варіанти утворюють дві окремі групи в залежності від наявності в їхньому наборі провідних форм мікролітів — вістер чи прямокутників (Нужний 2016, с. 441–443).

Останніми роками на Овруцькому кряжі, що на півночі Житомирщини, окреслюється

Рис. 2. Овруцький кряж. Карта-схема розташування епігравецьких стоянок: 1 — Желонь; 2 — Желонь 2; 3 — Желонь 3; 4 — Келембет; 5 — Піщаниця-Клинець; 6 — Козулі; 7 — Гаєвичі; 8 — Збраньки; 9 — Довгиничі; 10 — Шоломки; 11 — Коренівка

ся група однотипних пам'яток зі своєрідним крем'яним інвентарем епігравецького типу. До неї входять як досліджені ще у минулому столітті стоянки Довгиничі (Левицький 1930; Гладких, Люрін 1974), Збраньки (Телегін 1980), Шоломки (Нужний 2016), так і відкриті та обстежені останніми роками місцезнаходження Желонь 1, 2, 3, Келембет, Козулі, Піщаниця-Клинці та ін. (рис. 2).

В основу цієї статті покладено результати розвідувальних робіт Східноволинської експедиції Інституту археології НАНУ (керівник А.П. Томашевський) та Овруцької палеолітичної експедиції ІА НАНУ (керівник Л.Л. Залізник). Остання у травні 2016 р. провела на кряжі археологічні розвідки з метою обстеження відомих та пошуку нових пам'яток кам'яної доби. До складу цієї експедиції також увійшли С.В. Павленко, Г.М. Залізник, Ю.С. Фігурний, С.В. Переверзев, І.М. Хоптинєць, А.А. Сорочун. Успішну роботу експедиції, значною мірою, забезпечив Сергій Павленко, який ось уже двадцять років у складі Східноволинської експедиції ІА НАНУ проводить суцільне обстеження археологічних пам'яток Овруччини.

Природа Словечансько-Овруцького кряжа

Овруцький кряж являє собою своєрідний у природно-ландшафтному розумінні ізольований регіон Полісся зі специфічними геологією, ландшафтом, флорою і фауною. Природу кряжа, зокрема геологію, вперше описав ще сто років тому видатний український геолог П.О. Тутковський (1911, 1923), який порівнював кряж із «Загубленим світом» Конана Дойля. Кряж має багату історію, свідками якої є численні мало досліджені археологічні пам'ятки, серед яких і палеолітичні.

Кряж являє собою витягнуте зі сходу на захід, складене лесовими відкладами плато площею 60 × 20 км, що підіймається над болотами Полісся на 120—150 м. В основі плато лежать кристалічні породи вулканічного походження (базальти, граніти) віком 1,2—1,5 млрд. р. Їх перекривають лінзи пірофілітового сланцю (овруцького шиферу), над яким лежить товща рожевих овруцьких кварцитів потужністю до 10—15 м.

Кам'яний фундамент кряжа, особливо в його східній частині, вкритий товстим шаром лесових відкладів до 20 метрів завтовшки. Лес —

це дрібний пил, який потужні холодні вітри з льодовикового щита зривали біля його підніжжя і несли на південь. Гребінь кряжа на шляху вітрів з льодовика гальмував повітряні потоки і прильодовиковий пил випадав на землю, вкриваючи багатометровою товщею Овруцьку височину. Лесові відклади мають характерний світло-бежевий колір і містять кістки прильодовикових трав'янистих: мамонтів, носорогів, бізонів, північних оленів, диких коней.

У самій верхній частині потужних лесів простежується шар завтовшки близько 0,6—0,8 м смугастих орнштейнів буро-коричневого кольору, перекритих тонким шаром (20 см) сірих ґрунтів голоценового часу. Попри незначну потужність сірі ґрунти виявилися досить родючими, порівняно з піщаними ґрунтами оточуючого кряж Полісся. Тому дубові гаї, що споконвіку вкривали кряж, протягом останніх століть були вирубані, а звільнені площі розорані. В результаті знищення лісів розпочалася інтенсивна водна ерозія кряжа. Її прямим наслідком стало утворення розгалуженої системи глибоких ярів, які особливо численні в південній частині кряжа. Глибина цих ярів часом сягає 30 м, а довжина — кількох кілометрів (рис. 2).

Внаслідок водної ерозії лесів кістки мамонтів, носорогів, бізонів опинилися на поверхні. Сто років тому в глибоких ярах кряжу кісток прильодовикових трав'янистих було так багато, що в 30—50 рр. XX ст. в Овручі працював спеціальний приймальний пункт по заготівлі кісток на потреби цукрової промисловості. Тут скуповували кістки великих прильодовикових тварин, які сільські мешканці збирали по ярах. Саме на цьому пункті В.О. Місяць у 1955 р. знайшов і викупив відомий бивень мамонта з яру поблизу с. Клинци, на якому палеолітичний мисливець вигравіював ялинковий орнамент. За пів кілометра від знахідки було розкопано скупчення кісток мамонтів, північних оленів, коней, серед яких знайдено кілька відщепів, пластин, скребачку та різець, які П.П.Єфименко відніс до мадлену (Місяць 1956, с. 40—42).

Протягом останніх десятиліть яри інтенсивно засаджують сосною, березою та іншими породами, що дещо призупинило ерозію. Тому в наш час кістки прильодовикових тварин в зарослих лісом ярах трапляються значно рідше ніж раніше.

Желоньський куц верхньопалеолітичних стоянок Овруччини

Пошукова експедиція 2016 р. працювала, головним чином, на раніше відкритій експеди-

цією А.П. Томашевського та С.В. Павленка групі верхньопалеолітичних місцезнаходжень на оранці гребеню плато, що тягнеться на 5,0—6,0 км уздовж північно-східного краю кряжа над дорогою Овруч—Словечно. Обстежено зі збором матеріалів та шурфуванням місцезнаходження Желонь, Желонь 2, Желонь 3, Гаєвичі, Піщаниця-Клинець, Козулі. Південніше с. Піщаниця відкрито і обстежено нове, перспективне місцезнаходження Келембет, що входить до тієї ж желоньської групи верхньопалеолітичних стоянок (рис. 2).

Роботами 2016 р. вдалося збільшити численність колекцій зазначених пам'яток втричі, що створило умови для їх публікації. Найвиразніші комплекси крем'яних виробів, що дають уявлення про своєрідність овруцького локального варіанта епіграфету України, отримані зі стоянок Желонь та Келембет.

Стоянка **Желонь** відкрита Східноволинською експедицією ІА НАНУ на вищій точці плато, західніше с. Поліське, яке до 60-х рр. XX ст. називалося Желонь. Село, судячи з археологічних матеріалів, функціонує принаймні з XI ст. Найбільшу кількість нерівномірно патинованого кременю зібрано на площі 100 × 150 м навкруги і східніше зруйнованого триангуляційного знака на переораному полі на 200 м західніше комплексу ферм. Шурфуванням встановлено, що культурний шар знищено оранкою, оскільки кремені залягали на глибині усього 20—30 см, практично на межі голоценового ґрунту та підстиляючого ґрунту лесу з бурими орнштейнами.

З пам'ятки походить показова колекція крем'яних виробів, зокрема знарядь праці, чисельністю 2025 екз. Знахідки добре демонструють як технологію виробництва кам'яної доби, так і типологію основних категорій знарядь (рис. 3; 4).

Вкриті нерівномірною патиною крем'яні вироби мають середні та малі розміри. Це, імовірно, зумовлено невеликими розмірами конкрецій кременю, що відслонюються на дні ярів південніше стоянок. Крем'яна сировина дрібнозерниста, якісна, темно-сірого, часом чорного кольору. До того ж ці невеликі жовна кременю мають нерівну, іноді пористу поверхню, що суттєво знижує їх придатність для отримання якісних сколів-заготовок.

Судячи з численних ядрищ (75 екз.), сколотих з них пластин (238 екз.), та відщепів (1583 екз.), техніка первинної обробки груба, із застосуванням жорсткого відбійника. Кілька конкрецій та спрацьованих нуклеусів мають зірчасту забитість, що свідчить про їх викорис-

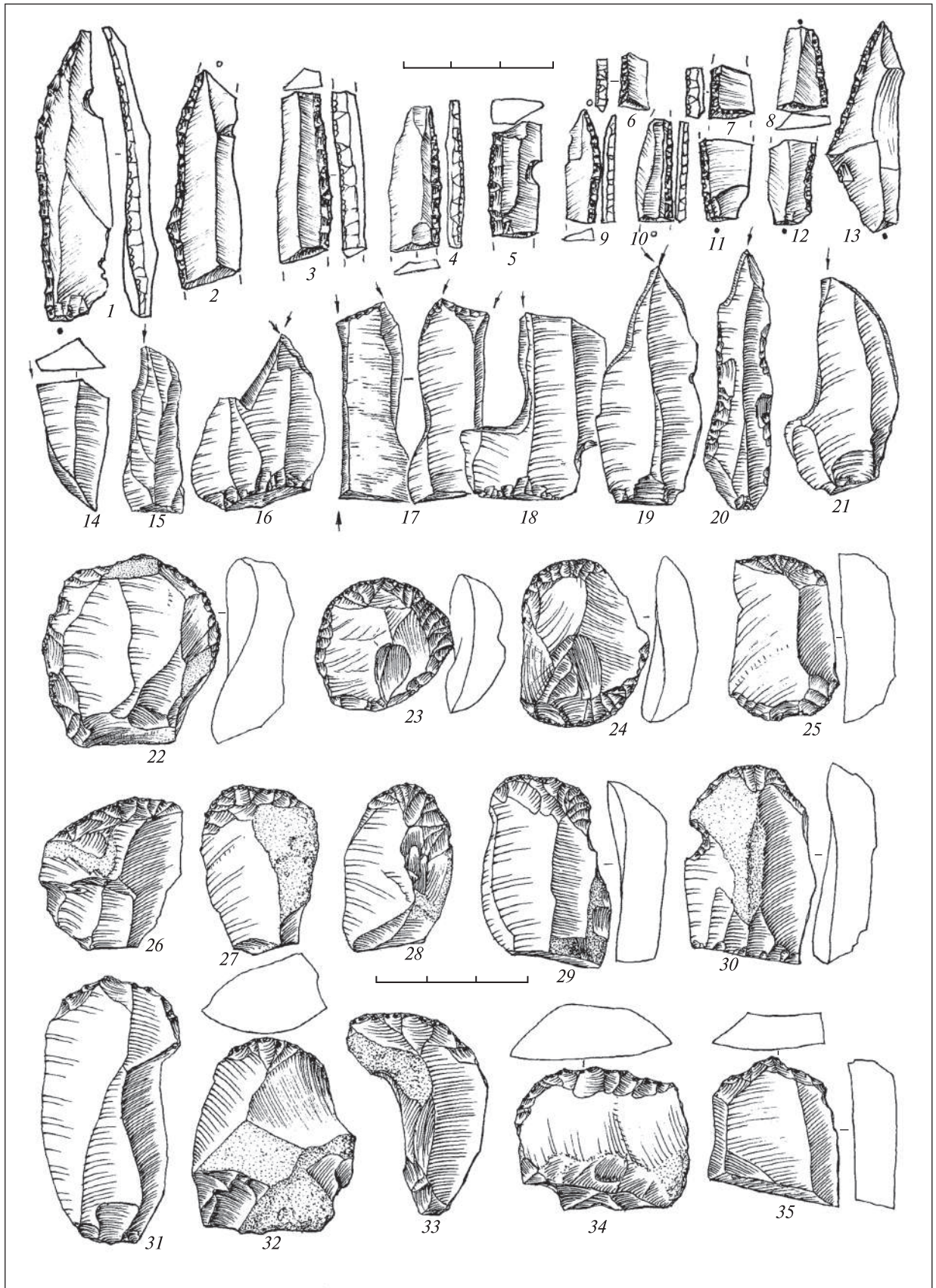

Рис. 3. Желонь 2016. Мікроліти (1–13), різці (14–21), скребачки (22–35)

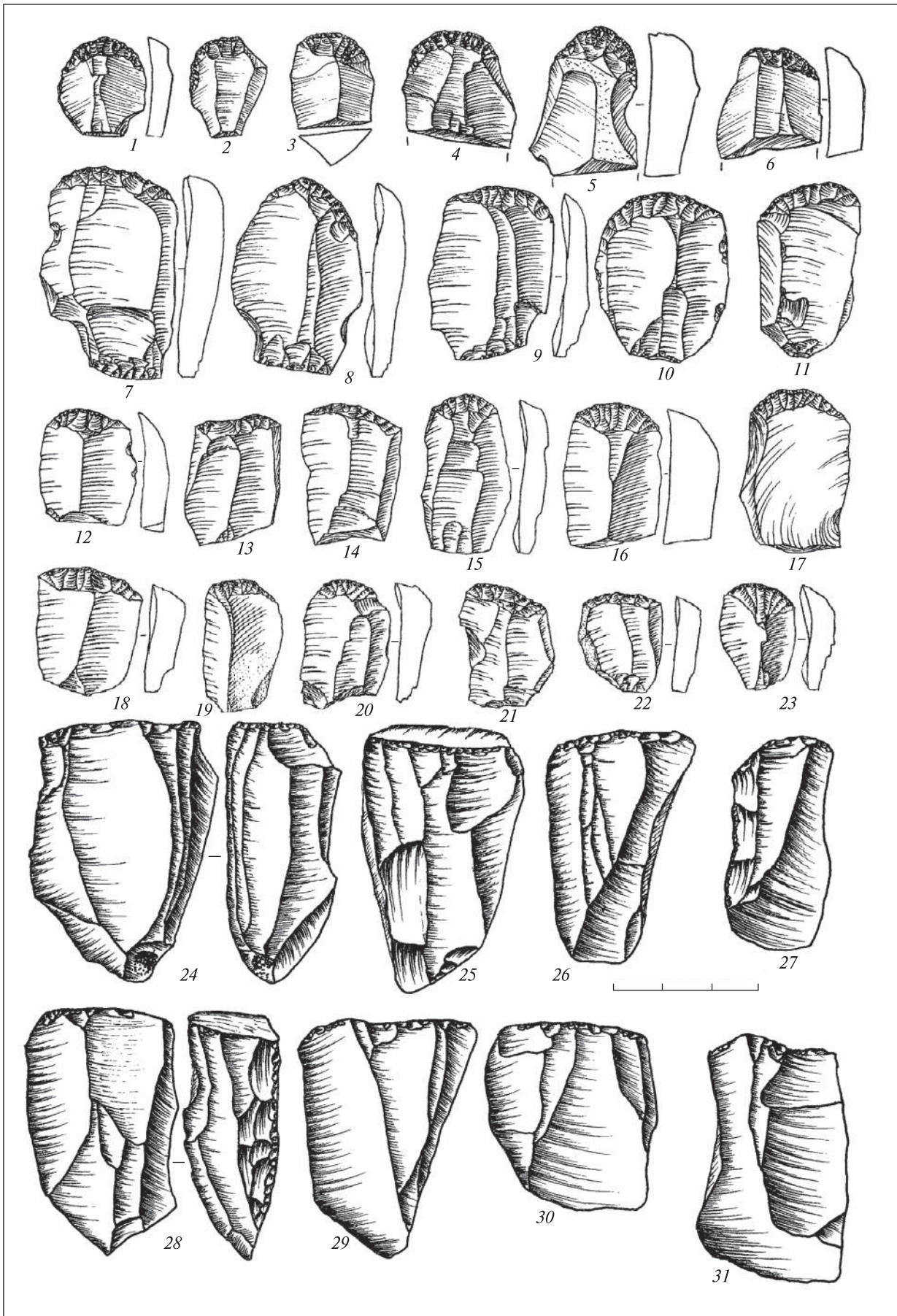

Рис. 4. Желонь 2016. Скребачки (1–23) та нуклеуси (24–31)

тання як відбійників. У нуклеусів переважають прямі, не підправлені, або мінімально підправлені площадки, без слідів абразивної обробки чи зняття карниза (рис. 4, 24–31). Те ж саме властиво відбивним площадкам численних відщепів і грубих пластин.

Серед нуклеусів домінують одноплощинні, однобічні (41 екз.) (рис. 4, 24–31), серед яких — 11 екз. атипових. Пірамідальних з робочою поверхнею, що охоплює більше половини периметра ядрища — сім екз. Знайдено двоплощинні нуклеуси, з яких два S-подібні. Більшість ядрищ зберігає кірку на тильному боці. Деякі нуклеуси мають поперечну підтиску зворотного від робочої поверхні боку. Більшість пластин середньої величини, грубі, неправильних обрисів, з нерегулярним ограненням. Площинки не підправлені. Сліди зняття карнизів чи абразивної підправки країв відсутні. Наявна невелика серія реберчастих сколів.

Найчисленнішим типом знарядь стоянки Желонь є скребачки — 91 екз., майже 80 % інструментарію (рис. 3, 22–35; 4, 1–23). Переважна більшість скребачок (90%) — кінцеві на пластинчастих відщепках (рис. 3, 26–33; 4, 1–14, 17–23). Це невеликі знаряддя довжиною 2,0–4,0 см, з трохи меншою шириною і симетричним дугоподібним робочим краєм. Більше половини з них мають масивний відбивний горбок на протилежному лезу базальному кінці. Ця особливість здається не випадковою. Наявність масивного горбка сприяла кращому утриманню знаряддя в руці.

Серед кінцевих на відщепках скребачок вісім зроблені на коротких уламках масивних пластин (рис. 4, 14–16). Поодинокими екземплярами представлені кінцеві скребачки на пластинках — чотири екз. (рис. 3, 31), подвійні — два екз. (рис. 3, 24, 25), підокруглі — два екз. (рис. 3, 22, 23), бічні на відщепках — чотири екз. (рис. 3, 34). Сім скребачок мають ретуш по довгому краю, одна — різцевий скол на протилежному скребковому лезу кінці заготовки.

Різців у дев'ять разів менше ніж скребачок — 11 екз. Виготовлені вони переважно на уламках масивних пластин. Домінують різці на кути зламаних пластин — шість (рис. 3, 14, 15, 18). Представлені також серединні — три (рис. 3, 16, 19, 20) та бічні ретушні — дві (рис. 3, 17).

Найбільш інформативною, культуровизначальною категорією знарядь пам'яток кам'яної доби є оснащення металевих зброї — мікроліти. У крем'яному комплексі Желоні вони представлені 15 мікроточками з притупленим краєм (спинниками), якими оснащували-

ся вістря металевих мисливських зброї (рис. 3, 1–13). Привертають увагу значні розміри та масивність заготовок, на яких за допомогою стрімкої, обрубуючої край пластини дорсальної (нанесеної з черевця) ретуші виготовлені вкладені. Великі, масивні мікроліти мали вістря на тоншому, дистальному кінці пластини. Вигнута спинка надавала їм форми ланцетів чи сегментів. Такий великий ланцет з притупленим стрімкою ретушню краєм довжиною 6,0 см зображено на рис. 3, 1.

Морфологічно вкладні з притупленим краєм з Желоні, попри значні розміри та масивність, належать до різновидів мікролітів епіграветського типу. Великі розміри і масивність виробів свідчать на користь їх використання як оснащення металевих списів, а не наконечників стріл.

Пластини з виразною ретушню відсутні. Спорадична ретуш на двох пластинках схоже є наслідком їх використання в трудовій діяльності. В колекції присутні два відщепи з ретушованим краєм та з десятком уламків ретушованих виробів.

Стоянка **Келембет** — другий за численністю після колекції з Желоні крем'яний комплекс, що нараховує 1974 артефактів. Місцезнаходження нерівномірно патинованого крем'яно розташоване на 1,0 км східніше кладовища с. Поліське (Желонь) та на 0,8 км південніше шосе Овруч—Словечне, поблизу асфальтованої дороги Піщаниця—Клинець, на гребені плато (рис. 2). Стоянка названа іменем краєзнавця з Овруча В.В. Келембета, який відкрив і показав пам'ятку експедиції, а також передав близько півтори тисячі зібраних ним раніше на пам'ятці артефактів. Крем'яні епіграветського типу збирався на гребні плато, на ріллі гребеню плато на площі приблизно 70 × 150 м, на 300 м південно-східніше від верхів'їв балки, що зветься Хомичева долина.

За всіма показниками колекція аналогічна матеріалам епіграветської стоянки Желонь, хіба що суттєво поступається їй кількістю знарядь — 48 проти 112. Виразними серіями представлені невеликі призматичні, однобічні ядрища, переважно одноплощинні, хоча трапляються і двоплощинні. Техніка первинної обробки груба, із застосуванням жорсткого відбивника. Сліди абразивної обробки чи зняття карниза на ядрищах відсутні. Серед знарядь — два невеликі ланцетоподібні вістря з притупленим краєм епіграветського типу (рис. 5, 1, 2), численні невеликі кінцеві скребачки на пластинчастих відщепках (рис. 5, 10–32), поодинокі

подвійні скребачки (рис. 5, 1, 2) та серединні і бічні ретушні різці (рис. 5, 4—8).

На пам'ятці знайдено унікальну округлу скребачку з димчастого кришталю або раухтопазу (рис. 5, 9). Знаряддя розміром $3,0 \times 4,0$ см має відносно високий профіль, ретельно оброблене по всьому периметру скребковою ретушню.

Крім насичених знахідками стоянок Желонь та Келембет, колекції яких нараховують по 2000 кременів, у цьому ж районі обстежено кілька дрібних місцезнаходжень аналогічного кременю. Показові колекції знарядь, нуклеусів, сколів стоянок Желонь та Келембет роблять ці пам'ятки еталонними для епігравету регіону. Вони дають повне уявлення про крем'яну індустрію Желоньської групи однотипних пам'яток, що тягнуться ланцюгом вздовж гребеню плато зі сходу на захід приблизно на 6,0 км (Козулі, Піщаниця—Клинець, Келембет, Желонь 2, Желонь 1, Желонь 3, Гаєвичі) (рис. 2).

Стоянки потребують подальшого дослідження шляхом повторних зборів підйомного матеріалу і введення у науковий обіг з детальним опрацюванням колекцій, знайдених на місцезнаходженні раніше.

Висновки

Пошукова експедиція 2016 р. обстежила пам'ятки Желоньської групи, суттєво збільшивши матеріальну базу верхнього палеоліту Овруччини. Тим самим склалися умови для узагальнення верхньопалеолітичних матеріалів, добутих протягом майже століття археологічних досліджень Овруцького кряжа. До відкриття Східноволинською експедицією желоньської групи стояноко в межах Овруцького кряжа було відомо три палеолітичні пам'ятки: Довгиничі, Збраньки, Шоломки (рис. 2).

Стоянку *Довгиничі* досліджував у 20-ті рр. І.Ф. Левицький (1930), а на початку 70-х — М.І. Гладких (Гладких, Люрін 1974). Попри значну кількість кісток мамонта, шерстистого носорога, бізона, коня, знайдено лише 66 кременів, зокрема чотири знаряддя, серед яких великий, масивний сегментоподібний мікроліт з гірського кришталю. Грубість розколювання кременю, архаїчний вигляд артефактів дав підстави І.Ф. Левицькому датувати пам'ятку рисвюрмським часом, або самим початком верхнього палеоліту. М.І. Гладких та Ш.Б. Люрін також віднесли Довгиничі до початку верхнього палеоліту.

Стоянку *Збраньки* відкрив і дослідив Д.Я. Телегін у 1979 р. (Телегін 1980). Вона являла со-

бою зруйноване оранкою скупчення кременю діаметром 8,0—10 м. Колекція нараховує 1200 кременів і характеризується грубими призматичними нуклеусами та неправильної форми пластинчастими сколами без слідів абразивної обробки карниза. Мікронабір представлений уламками масивних платівок зі стрімкою ретушню по краю. Знайдені нечисленні кінцеві скребачки та поодинокі різці. Автор дослідження вважав, що пам'ятка належить до ранньої пори верхнього палеоліту і визначив її хронологічну позицію між Радомишлем 1 та Пушкарями 1 (Телегін 1980, с. 251).

Еталонною пам'яткою для верхнього палеоліту Овруцького кряжа є стоянка *Шоломки*, повністю розкопана Д.Ю. Нужний у 1997, 1998 та 2000 рр. (Нужний 2015, с. 142—158). Саме на цих матеріалах Д.Ю. Нужний висловив припущення про існування окремого Овруцького локального варіанта епігравету України (Нужний 2000).

Пам'ятка являла собою компактне скупчення кременів діаметром близько 9,0 м, що залягали безпосередньо під сучасним підґрунтям. Колекція кременю нараховує 3088 екз. і за технологією та типологією виробів дуже близька до крем'яного комплексу Желоні (рис. 6). Різниця між колекціями Желоні та Шоломок полягає в їх структурі. Якщо в комплексі Желоні скребачки з різцями співвідносяться як 8 : 1, то в Шоломках — як 1 : 2, відповідно. Тобто, якщо на Желоні скребачок у вісім разів більше ніж різців, то на Шоломках різці вдвічі перевищують численність скребачок. Значно більше в колекції Шоломок і оснащення металеві зброї — мікролітів, які в цілому аналогічні мікролітам стоянок типу Желонь. Різниця в структурі зазначених комплексів, можливо, пояснюється їх різною сезонністю та відмінностями в функціях.

Умови залягання артефактів (безпосередньо під сучасним ґрунтом), а також типологія виробів, дають підстави попередньо датувати знахідки фінальним палеолітом, приблизно 14—12 тис. р. т., тобто часом вимирання мамонтів у Європі. Попри зруйнованість шару і відсутність фауністичних решток на стоянках, через несприятливі умови збереженості кістки, припускаємо, що пам'ятки полишені мисливцями на мамонтів та інших стадних трав'яних прильодовиків'я. Про це свідчать неодноразові знахідки відповідної фауни в сусідніх зі стоянками ярах, зокрема згадуваного бивня мамонта з гравійованим ялинковим орнаментом, знайденого В.О. Місяцем у 1955 р.

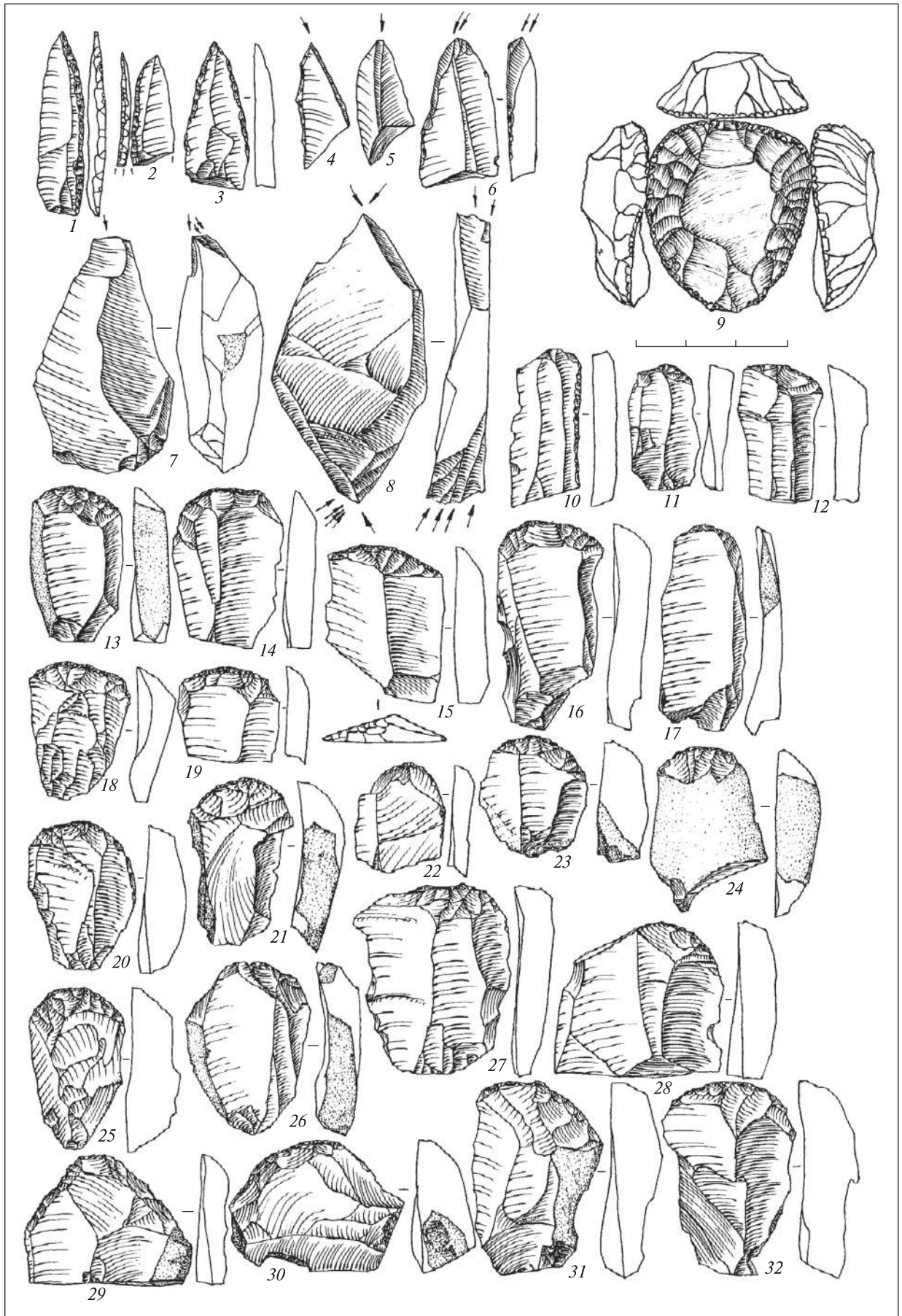

Рис. 5. Келембет 2016. Мікроліти (1–3), різці (4–8), скребачки (9–32)

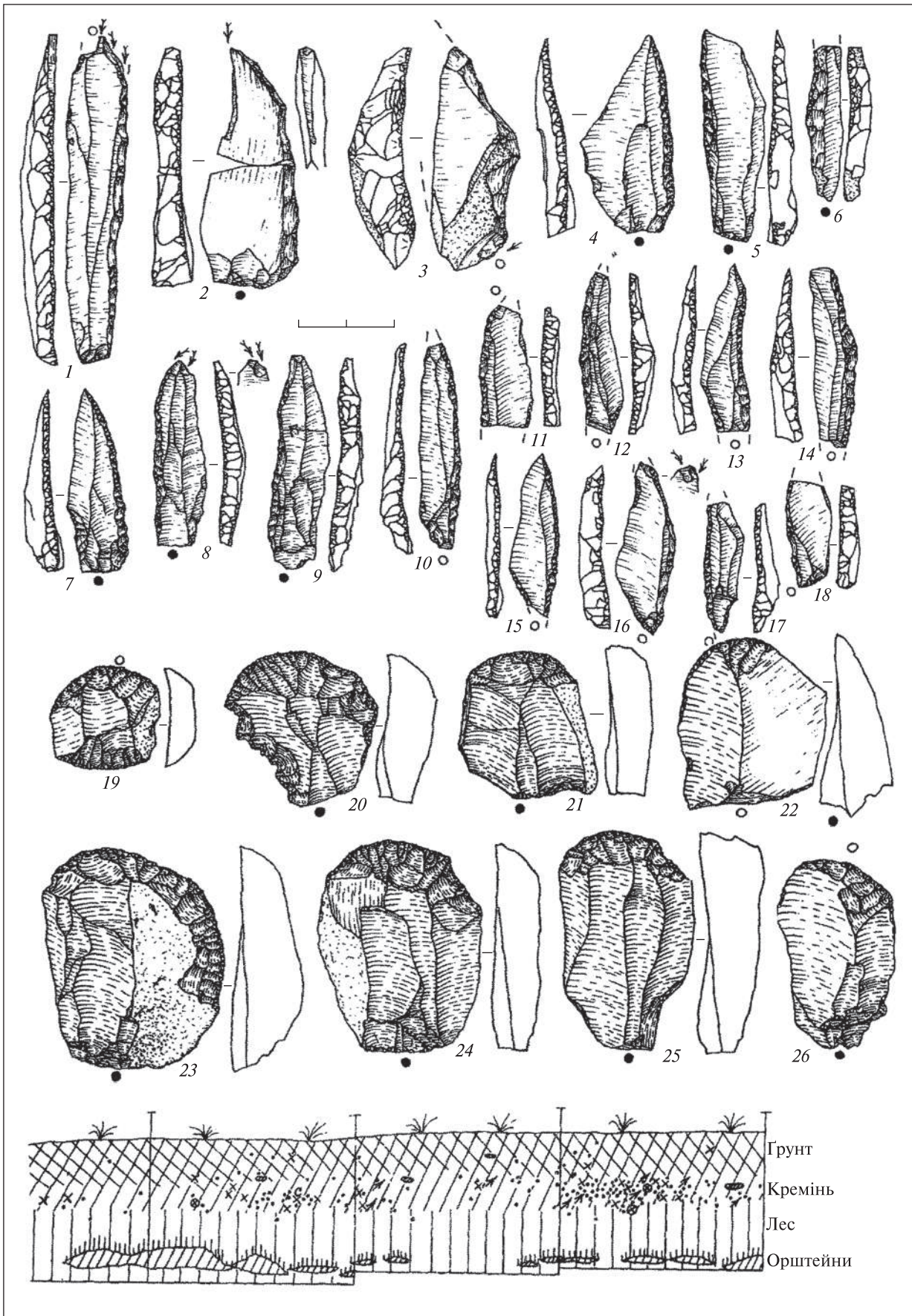

Рис. 6. Шоломки. Мікроліти (1–18), скребачки (19–26) та стратиграфія стоянки, за Д.Ю. Нужним (2015, с. 141–157)

Можна припустити, що принаймні частина численних фауністичних решток (кістки мамонтів, бізонів, коней, північних оленів, носорогів) з ярів поблизу стоянок є рештками мисливської діяльності мешканців останніх. Принаймні це стосується бивня з гравіюванням з яру біля с. Клинци, поблизу якого також зафіксовано місцезнаходження епіграветського кременю. Здається не випадковим збіг скупчення стоянок овруцького епігравету з місцезнаходженнями плейстоценової фауни. Попри багаторічні розвідки на Овруцькому кряжі крім описаних однотипних епіграветських стоянок не виявлено інших пам'яток, які можна було б пов'язати зі згаданими місцезнаходженнями плейстоценової фауни та орнаментованим бивнем із с. Клинци.

Однією з причин концентрації стоянок у східній частині Овруцького кряжа є родовища природного кременю. У наш час жовна кременю відслонюються на дні глибоких ярів, що мають довжину по кілька кілометрів і впадають поблизу сіл Збраньки, Довгиничі, Шоломки, Коренівка в р. Норинь, що обмежує кряж з півдня (рис. 2). Ця величезна яружна система утворилася порівняно недавно, після того як за доби середньовіччя суцільні листяні ліси, що вкривали кряж, були відведені під сільськогосподарські угіддя. Тобто, очевидно, палеолітичне населення користувалося родовищами кременю, що відслонюються біля підніжжя берегової тераси лівого берега р. Норинь біля згаданих сіл (рис. 2). Можна припустити, що на відміну від північної желоньської групи епіграветських пам'яток, південні стоянки, що тягнуться уздовж лівого берега р. Норинь, певною мірою могли бути пов'язані з експлуатацією родовищ крем'яної сировини, що відслонювалися у берегових урвищах над річкою.

Зазначимо значну типологічну подібність крем'яного інвентарю (а також стратиграфії) згаданих стоянок над р. Норинь з матеріалами досліджених експедицією 2016 р. мисливських стоянок на плато у північно-східній частині Овруцького кряжа. Маємо підстави говорити не лише про синхронність та однокультурність відомих нині верхньопалеолітичних пам'яток Овруччини, але й про їх приналежність до одного своєрідного овруцького локального варіанта епігравету, що датується фінальним палеолітом, імовірно 14–12 тис. р. т. (в широких рамках).

Овруцькому локальному варіанту епігравету властива груба, архаїчна на перший погляд техніка первинної обробки, певною мірою зу-

мовлена низькою якістю місцевої крем'яної сировини. Артефакти в цілому невеликі, що зумовлено розмірами конкрецій кременю. Нуклеуси одноплощинні, рідше двоплощинні з нефасетованими площадками і без слідів зняття карниза. Пластини грубі, короткі, з неправильним ограненням. На стоянках Желонь, Келембет, Довгиничі, Збраньки зафіксовано сліди використання гірського кришталю та раухтопазу як сировини для виготовлення інструментарію.

Серед зняряд з ретушшю домінують невеликі кінцеві скребачки вкорочених пропорцій на пластинчастих відщепках. Трапляються — підокруглі та короткі подвійні. Різці менш численні, виготовлені переважно на пластинах: кутові, бічні ретушні, серединні. Серед мікролітів переважають ланцетоподібні вироби з вигнутою, круто ретушованою спинкою і вістрям на дистальному кінці, що діляться за розмірами на дві категорії — крупні, масивні та невеликі, близько 3 см у довжину.

Д.Ю. Нужний звернув увагу на повну відсутність серед мікролітів стоянок кряжа прямокутників з трьома притупленими кряями, що характерні для таких відомих епіграветських пам'яток України як Межиріч, Добраничівка, Гінці, Семенівка та інші, що великими серіями радіокарбонівих дат датуються 14 тис. т. (Нужний 2015, с. 158). Виразною особливістю крем'яного інвентарю овруцьких комплексів є великі, масивні вістря з притупленою стрімкою ретушшю краєм переважно ланцетоподібних та сегментоподібних обрисів (рис. 3, 1–5; 6, 1–6). Кілька частина цих мікролітів, як правило, формувалася на дистальному, тоншому кінці пластини-заготовки. Зважаючи на значні розміри і масивність, Д.Ю. Нужний вважав, що цей тип вістер, скоріш за все, використовувався як наконечник металевих списів, а не стріл. Серед мікролітів епіграветських стоянок Овруччини наявні не лише великі і масивні ланцети, а й виразна серія невеликих (близько 3,0 см у довжину) ланцетів з вістрям на дистальному кінці (рис. 3, 6; 5, 1, 2; 6, 7–10, 15, 16). Ці дрібні вістря могли використовуватися як наконечники стріл.

Попри грубість і нібито архаїзм первинної техніки обробки деякі особливості морфології виробів, на нашу думку, свідчать про досить пізній вік стоянок Овруччини в межах епігравету України. Характерний для фінального палеоліту вигляд мають численні скребачки: невеликі, кінцеві, коротких пропорцій, серед яких трапляються підокруглі та короткі по-

двійні (рис. 3, 22–25), а також поодинокі мікролітичні форми (рис. 4, 1, 2, 22, 23). Великі та дрібні ланцети з вигнутою і притупленою спинкою також характерні для найпізніших епіграветських стоянок (верхній шар Володимирівки, Журавка, Тимонівка 1).

Поява ланцетоподібних мікролітів у найпізніших епіграветських комплексах передуює масовому поширенню на території Європи та Близького Сходу грубих сегментоподібних мікролітів у аллередський період фінального палеоліту. Маються на увазі культури Азиль Піренеїв, Романеллі Апеннін, Шан-Коба Криму, Сосруко Кавказу, Федермессер Північної Німеччини, Тарнув Польщі, які постали в аллередський час, тобто 12 тис. р. т.

Отже, фінально-епіграветські стоянки Овруцького кряжа з ланцетоподібними мікролітами, імовірно, функціонували після епіграветських пам'яток типу Межирічі, що впевнено датуються 14 тис. до н. д. і напередодні поширення постепіграветських стоянок з сегментоподібними мікролітами азильського типу в Аллереді (12 тис. т.). Іншими словами, овруцький епігравет попередньо датується 13 тис. до н. ч., тобто епохою вимирання європейської популяції мамонтів.

Датувати описані пам'ятки саме фінальним палеолітом, а не ранньою порою верхнього палеоліту, як це робили І.Ф. Левицький, М.І. Гладких та Д.Я. Телегін, дозволяє не лише характерна епіграветська морфологія знарядь, але й залягання кременів безпосередньо під голоценовим ґрунтом, на глибині 0,3–0,4 м (рис. 6). Зумовлена низькою якістю конкрецій місцевого кременю груба техніка розщеплення надала артефактам (перш за все нуклеусам та пластинам) архаїчного вигляду. На нашу думку, саме це спричинило датування овруцького палеоліту згаданими дослідниками початком верхнього палеоліту.

Стоянки на плато в районі сс. Гаєвичі, Желонь, Пішаниця, Клинци дали стандартний

крем'яний інвентар епіграветського типу, що має прями аналогії в матеріалах згаданих стоянок, розкопаних у минулому столітті. Розміри Овруцького кряжа, мінімум 60 × 20, а максимум 70 × 30 км, з околицями наближаються до площі мисливських угідь однієї общини мисливців верхнього палеоліту. Родова община верхнього палеоліту складалася з 5–7 сімей загальною кількістю 25–30 осіб, а площа її угідь сягала 2500 км² (Зализняк 1989, с. 145–163). Отже, не виключено, що однотипні в усіх відношеннях епіграветські стоянки Овруцького кряжа полишені спорідненими, однокультурними колективами, або навіть однією общиною мисливців на мамонтів кінця льодовикової доби, що не раз поверталася на традиційні місця сезонних стоянок.

Однією з невирішених проблем палеолітознавства є історичні долі епіграветського населення Полісся та Київського Подніпров'я. Яскраві пам'ятки епіграветських мисливців на мамонта Північної України (Гінці, Мізин, Межирічі, Кирилівська стоянка, Добраничівка, Бармаки), як і описані овруцькі стоянки, датуються 14–12 тис. р. т. Це населення зникло раптово в період вимирання європейської популяції мамонтів близько 13–12 тис. р. т., не полишивши після себе генетичних нащадків. Принаймні сучасна археологія не простежує слідів розвитку епіграветської культурної традиції наприкінці фінального палеоліту та на початку мезоліту на півночі України. Поліську низовину 12–11 тис. р. т. заселили із Західної Балтії мисливці на північного оленя культур Лінгбі, Красносілля, Свідер з принципово відмінним набором крем'яних виробів, у якому провідну роль грали не вістря з притупленим краєм, а різноманітні черешкові наконечники стріл на пластинах (рис. 1, 1–11) (Зализняк 2005, с. 37, 38). Історична доля епіграветських мисливців на мамонтів півночі України лишається невирішеною проблемою палеоліту України і чекає на свого дослідника.

Гладких М.І., Люрін І.Б. Дослідження Довгиничського палеолітичного местонаходження 1971 р. на Житомирщині // *Археологія*. — 1974. — № 14. — С. 42–46.

Зализняк Л.Л. Охотники на северного оленя Украинского Полесья в эпоху финального палеолита. — К., 1989.

Зализняк Л.Л. Фінальний палеоліт і мезоліт континентальної України. — К., 2005 (Кам'яна доба України. — Вип. 8).

Левицький І.Ф. Довгиничська палеолітична станція // *Антропологія*. — 1930. — Т. III. — С. 153–160.

Месяц В.А. Новая находка орнаментированного бивня мамонта // *КСИА АН УССР*. — Вып. 6. — 1956. — С. 40–42.

Нужний Д.Ю. Епіграветські пам'ятки Овруцького кряжу // *Археологія*. — 2000. — № 2. — С. 37–57.

Нужний Д.Ю. Верхній палеоліт Західної і Північної України. — К., 2015.

Оленковський Н.П. Епіграветт Восточной Европы (культурно-исторический аспект). — Херсон, 2008.

Телегин Д.Я. Палеолитическая стоянка Збраньки на Житомирщине // СА. — 1980. — № 1. — С. 251.

Тутковский П.О. Побережье р. Норина в Овруцком уезде (геологическое и географическое описание) // Труды общества исследователей Волыни. — 1911. — Т. IV. — С. 59—160.

Тутковский П.О. Словечансько-Овруцький кряж і узбережжя річки Словечно. — К., 1923.

Надійшла 10.01.2017

Л.Л. Зализняк

ОВРУЧСКИЙ ВАРИАНТ ЭПИГРАВЕТТА ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЫ

Экспедицией ИА НАНУ в 2016 г. под руководством Л.Л. Зализняка обследована группа стоянок первобытных охотников конца ледниковой эпохи на Овруцком плато на Житомирщине. Стоянки Желонь, Желонь 2, Желонь 3, Гаевичи, Песчаница, Косули открыты несколько лет назад Овруцкой экспедицией ИА НАНУ под руководством А.П. Томашевского. Кремневые изделия залегали на перепаханой поверхности гребня плато в северо-восточной части Овруцкого кряжа, на протяжении 6,0—7,0 км вдоль северо-восточного края плато над дорогой Овруч—Словечно. При повторном обследовании памятников экспедицией 2016 г. найдена и обследована новая перспективная стоянка Келембет, из которой происходит выразительная коллекция кремня эпиграветтского типа.

Условия залегания артефактов (непосредственно под современной почвой), а также типология изделий дают основания предварительно датировать находки финальным палеолитом, приблизительно 14—12 тыс. лет назад, то есть порой вымирание мамонтов в Европе. Стоянки дали стандартный кремневый инвентарь эпиграветтского типа. Однотипность находок дает основания для предположения, что памятники были оставлены родственными группами охотничьего населения, которые периодически возвращались на традиционные места сезонных стоянок.

Допускаем, что упомянутые памятники оставлены охотниками на мамонтов и других стадных травоядных приледниковья. Об этом свидетельствуют неоднократные находки соответствующей фауны в соседних со стоянками оврагах, в частности бивня мамонта с выгравированным елочным орнаментом из оврага вблизи с. Клинець, найденного В.А. Месяцем в 1955 г. Есть основание утверждать не только о синхронности и однокультурности известных в настоящее время финальнопалеолитических памятников Овруччини, но и об их принадлежности к одному своеобразному овруцкому локальному варианту эпиграветта, что датируется финальным палеолитом, около 14—12 тыс. лет назад.

Эпиграветтское население севера Украины исчезло внезапно в период вымирания европейской популяции мамонтов около 13—12 тыс. лет назад, не оставив после себя генетических потомков. Историческая судьба эпиграветтских охотников на мамонта севера Украины остается нерешенной проблемой палеолита Украины.

L.L. Zaliznyak

OVRUCH VERSION OF EASTERN EUROPEIAN EPIGRAVETTIAN

The group of hunters' sites of the end of the glacial epoch is inspected on Ovruch plateau in Zhytomyr region by the Expedition of the Institute of Archaeology of the Ukrainian National Academy of Sciences under L.L. Zaliznyak's direction in 2016. Zhelon, Zhelon 2, Zhelon 3, Hayevychi, Pishchanytsia, and Kosuli sites were discovered a few years before by the Ovruch Expedition of the IA NASU under the direction of A.P. Tomashevskyi. Flint artefacts were deposited on arable surface of plateau's ridge in north-eastern part of Ovruch range over 6,0—7,0 km along the plateau's ridge above Ovruch-Slovechno road. The new perspective Kelembet site with an expressive collection of Epigravettian type flint was discovered and inspected when the expedition studied the sites for the second time in 2016.

The geological position of artefacts (directly under the modern soil), as well as the typology of tools, allow the author to preliminary date the finds back to the Final Palaeolithic, approximately 14—12 thousand years ago, that is to the period of mammoths' extinction in Europe. The sites presented a standard flint inventory of Epigravettian type. The finds' repeatability gives grounds for supposition that the sites were left by kin groups of hunting population who periodically returned to traditional places of seasonal nomad camps.

The author assumes that sites mentioned were left by the hunters specialized on mammoths and other gregarious herbivorous species of the Ice Age steppe. Repeated finds of corresponding fauna bone remains in ravines located near the sites testify for that. In particular, a mammoth's tusk with a chevron pattern engraved on it was found in a ravine near Klynets Village by V.A. Mesiats in 1955. There is a reason to state not only that the known today Final Palaeolithic sites in Ovruch region were synchronous and belonged to a single culture, but also that they belonged to a single original Ovruch local variant of Epigravettian, which is dated by the Final Palaeolithic period, about 14—12 thousand years ago.

Epigravettian population from North Ukraine disappeared suddenly in the period of the European mammoth population's extinction about 13—12 thousand years ago, not having left genetic descendants. The historic destiny of Epigravettian mammoth hunters in Northern Ukraine remains to be an unsolved problem of Ukrainian Palaeolithic.